

mevzu

sosyal bilimler dergisi | journal of social sciences

e-ISSN 2667-8772

mevzu, Eylül/September 2020, s. 4: 219-246

**Whitehead'in Postmodern Felsefi Perspektifinden Kendini
Belirleyen Dindar Oluş**

Religiousness That Determines Itself from Whitehead's
Postmodern Philosophical Perspective

Vedat TEZCAN

Süleyman Demirel Üniversitesi,
İletişim Fakültesi, Radyo Televizyon Ve Sinema Bölümü
Süleyman Demirel University,
Faculty of Communication, The Department of Radio, Television and Cinema
Isparta / TURKEY
vedattezcan@sdu.edu.tr

ORCID ID: orcid.org/0000-0002-3843-9786

DOI: 10.5281/zenodo.4026085

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 26 Temmuz / July 2020

Kabul Tarihi / Date Accepted: 04 Eylül / September 2020

Yayın Tarihi / Date Published: 15 Eylül / September 2020

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Eylül / September

Atıf / Citation: TEZCAN, V. (2020). Whitehead'in Postmodern Felsefi Perspektifinden Kendini Belirleyen Dindar Oluş. *Mevzu: Sosyal Bilimler Dergisi*, 4 (Eylül 2020): 219-246.

İntihal: Bu makale, itenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: this article has been scanned by itenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/mevzu> | <mailto:mevzusbd@gmail.com>

Copyright © Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

CC BY-NC-ND 4.0



Öz

Whitehead geliştirdiği yeni ontoloji teorisiyle, modern felsefenin determinist varlık tasarımının katılığını kırmayı başarmış filozoflardan birisidir. Onun nedensellik ilişkileri hakkında söyledikleri, modern determinizmin katı sınırlarına hapsolmuş evren tasarımımızı değiştirir. Determinist bakış açısına göre evren, lineer bir çizgisellikte yakın neden-sonuç ilişkilerine bağlı olarak işler. Oysa Whitehead'in düşündüğü çoklu nedensellik formları altında bu işleyiş, yakın neden sonuca indirgenemeyecek çaptadır. Filozofa göre varlığı meydana getiren tüm deneyim durumları çok katmanlı nedensellik bağıntılarıyla aktüalize olur. Hatta geleneksel kültürlerin çoğu zaman ayrıcalıklı kılma adına bu ilişkilerden yalıtıldığı Tanrı, nedensellik paylaşımına aktif olarak katılarak süreci bilfiil deneyimler.

Ontolojik yapısı bu şekilde kurulan felsefi bir sistemin, Tanrı-insan ilişkisinin bir yorumu olan dindarlık deneyimi hakkında yeni şeyler söyleyeceği açıktır. Bu çerçevede çalışmada Whitehead'in ürettiği nedensellik formları dindarlık deneyimine uygulanmıştır. Özellikle söz konusu nedensellik formlarından '*kendi kendine nedensellik formu*'nun dindarlık deneyimini nasıl etkileyebileceği tartışılır. Tarafımızdan üretilen '*kendini belirleyen dindar oluş*' kavramı bu tartışmanın bir neticesi olarak üretilmiştir. Her deneyim durumu gibi dindarlık deneyimi de kendini belirleme prensibiyle ilişki içindedir. Dolayısıyla bunun farkına varan bir bireyin dindarlık deneyimini, deneyimin ontolojik niteliğine uygun olarak kurması beklenir.

Makale hedef edindiği bu amacın gösterimine uygun olacak şekilde, söz konusu ilişkinin nasıl kurulacağıyla ilgili bakış açıları geliştirmeye çalışır. Kendini belirleyen dindar oluş kavramı, biçimsel olarak Deleuze'un olası oluş çeşitliliğini gösterme amacıyla kullandığı '*algılanamaz oluş*', '*kadın oluş*', '*edebiyat oluş*', '*hayvan oluş*' gibi kavramlardan esinlenerek yaratılmıştır. İki filozof arasındaki özellikle süreç, oluş eksenli düşünce ortaklığı bu tür esinlenmeleri mümkün kılmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Tanrı, Dindarlık, Whitehead, Nedensellik.

Abstract

With his new ontology theory, Whitehead is one of the philosophers who managed to break the rigidity of the determinist existence design of modern philosophy. What he says about casual relationships changes our design of the universe, confined to the strict boundaries of modern determinism. From a determinist point of view, the universe operates in a linear linearity depending on the close cause and effect relationship. Whereas, under the multiple casualty forms that Whitehead thinks, this process is in a scale that cannot be reduced to near cause and effect. According to the philosopher, all the experience situations the make up the existence are actualized with multilayered causality relations. Even God, where traditional culture are often isolated from relationships in order to make them privileged, actively participates in the sharing of causality and actually experiences the process.

Therefore, it is clear that a philosophical system whose ontological structure is established in this way will say something new about the experience of religiousness, which is an interpretation of the God-human relationship. In this framework, the causality forms produced by Whitehead were applied to religious experience. In particular, it is debatable how the self-causality form from these causality forms can affect the religious experience. The concept of self-determining religiousness produced by us was produced as a result of this discussion. Like any experience, religious experience is related to the principle of self-determination. Therefore, an individual who realize this is expected to establish her religious experience in accordance with the ontological quality of the experience.

The article tries to develop perspectives on how to establish that relationship, in accordance with the demonstration of this purpose. The self-determining concept of religiousness was created in inspiration from concepts such as the imperceptible becoming, woman-literary-animal becoming, which Deleuze uses to show the diversity of possible occurrences. Especially the process between the two philosophers, the formation based thought partnership enables such inspiration.

Keywords: God, Religiousness, Whitehead, Causality, Postmodern.

Giriş

İçinden geçmekte olduğumuz yeniçağın karakteristik özellikleri küreselleşme kavramı göz ardı edilerek anlaşılabilir. Küreselleşme bu gün artık insan ve diğer varlıklar üzerindeki etkisiyle, hayatın bütünü üzerinde nüfuz edici bir güce erişmiştir. Bilimsel, sanatsal, felsefi tüm disiplinler, küreselleşmenin sahip olduğu bu gücün yaratabileceği olumlu ve olumsuz etkilere çeşitli düzlemlerde dikkat çekmektedirler. Ancak dikkat çekilen söz konusu etkiler her ne olursa olsun yadsınamayacak gerçek şudur: Maddi ve manevi yönleriyle küreselleşen dünyada hayat bundan sonra eskiden olduğu haliyle devam etmeyecektir.

Alfred North Whitehead (1867-1947), olumlu ve olumsuz tüm etkilerini somut bir şekilde yaşadığımız küreselleşme çağında, dizgesel bir felsefi denemeye girişen nadir filozoflardan birisidir. O, kullandığı spekülasyon yönteminin gözetiminde, çağın bilimsel verilerinden yararlanarak bütüncül bir felsefi teoriye ulaşmayı arzulamış ve bunu büyük oranda gerçekleştirmeyi başarmıştır. Sistemli bir felsefede bulunması zorunlu temel kategorik yapılar ve kavramsal bağlamlar, filozofun dizgesinde ayrıntılı bir şekilde incelenirler. Tüm bu incelemeler neticesinde Whitehead tarafından geliştirilen süreç ontolojisi, modern çağın determinist varlık tasarımı yeniden gözden geçirmemizi sağlayacak geniş çerçevede düşünsel imkanlar sunar.

Whitehead'in felsefesi söz konusu bu ontolojik niteliğiyle, basitten karmaşığa tüm deneyim alanının kavramsal haritasını çıkarır. Bu haritada atomik deneyimden, moleküllere, temel düzey canlılıktan, insansal deneyime, insansal olandan Tanrısal olana tüm deneyim alanı dizgede incelenir. Ayrıca bu ontolojik deneyim zemininin şekil verdiği estetik, siyasi, dinsel, eğitsel, ekolojik düşünce modelleri filozofun kendisi ve takipçileri tarafından geliştirilmiştir.

Makale Whitehead'in söz konusu deneyim eksenli ontolojisini esas alarak, özel anlamda insan ve Tanrı arasında yaşanan deneyim ilişkisini incelemeye çalışacaktır. Bu çerçevede Tanrının evren üzerindeki etkinliğine zorunlu olarak değinecek çalışma, daha çok deneyimin insanla ilgili yönüne yoğunlaşır. Whitehead'in modern determinist tasarıma getirdiği eleştirilerle birlikte, deneyim durumları hakkındaki modern bilgilerimizi gözden geçirmek zorun-

da kaldığımızı söylemiştik. Filozofun ileri sürdüğü yeni nedensellik formları, determinist zorunlulukların katı sınırlamalarını esnetebilecek ontolojik bir imkan ortaya koyar. Bu anlamda makale ortaya koyulan söz konusu yeni ontoloji çerçevesinde şu sorunun yanıtını arayacaktır: Tanrı-insan ilişkisini ifade etmede kullandığımız bir deneyim türü olan dindarlığı, Whitehead'ın ileri sürdüğü yeni nedensellik ilişkileri içinde nasıl düşünülebiliriz?

1. Whitehead'ın Modern Felsefe Eleştirisinin Kavramsal Kökenleri

Whitehead, felsefesini postmodern olarak tanımlamaz, en azından onun metinlerinde böyle bir kavrama rastlamayız. Ancak süreç düşünürü David Ray Griffin (d.1939)'e göre realitenin temel malzemesine ilişkin Whitehead'ın yaptığı eleştiriler, bu felsefeyi postmodern düşünceye yaklaştırır (Griffin, 1998: 40). Modern felsefenin temel dayanaklarına yapılan bu eleştirilerde bilimin 20. yüzyıldaki keşiflerinin felsefe üzerindeki etkisi önemlidir (Griffin, 1998: 9). Bu yüzyılda felsefe bilimin empirizm takıntısına karşı özgün farklılığını korumaya çalışsa da bu konuda gösterilen direnç bilimsel yeni keşifler karşısında çok güçlü olamamıştır.

Konumuz özelinde Whitehead'ın felsefesinin arka plan dayanaklarını uzun uzun verme niyetinde değiliz. Ancak filozofun modernlik eleştirisine kuşbakışı bir giriş yapmak istersek, bunu Griffin'in yukarıdaki cümlesine atıfla şu şekilde yapabiliriz. Whitehead'ın '*realitenin temel malzemesi*' üzerine geliştirdiği modernlik eleştirisini Griffin şöyle özetler:

“Temel malzemeyle Aristoteles'in resmi biçimde evrenin maddi nedeni fikri ile kastettiği şeyi kastediyorum: Dünyadaki her şeyin misalleri olduğu şu temel malzeme... Aristoteles için bu malzeme asli maddedir. İlk modern düşünce için ise birbirlerinden tamamen farklı iki madde vardır: Fiziksel dünya için cansız maddedir; insan zihni için ise kendi kendini belirleyen bilinçtir” (Griffin, 1998: 40).

Antik Yunan felsefesinin realiteyi dayandırdığı temel malzeme anlayışı modern dönemde farklı şekillerde karşımıza çıkar. Tüm gerçekliği açıklayacak sabit, açık-seçik gerçeklik arayışı bu dönemin en karakteristik özelliğidir. Whiteheadyen felsefenin süreç modeli altında aradığı evren tasarımının aksine bu bakış açısı, mutlak deterministik bir varlık tasarımı geliştirir. Modern felsefeye

göre sabit tözsellikler olarak düşünölen kökensel dayanakların deterministik ilişkileri, gördüğümüz evreni meydana getirmiştir. Bu sabit kökensel yapısıyla evren tümöyle akılsal olup, insan usu tarafında açıklanabilir bir yapısalılık sergiler. Tüm bu karakteristik özellikleriyle modern evren tasarımı, Whitehead tarafından sıkı bir eleştiriye tutulacaktır. Filozofun felsefesini postmodern felsefeye yaklaştıracak olan bu eleştiriler, töz ve süreç düşüncesi arasındaki temel ayrımları yeni bir terminolojiyle yeniden gündeme getirir.

Whitehead'in felsefesi en genel anlamıyla süreç felsefesidir. Bu felsefede edimsel olanın töz değil süreç olduğu fikri filozof tarafından net bir şekilde vurgulanır. Sürecin oluş, gelişme, bozulma eksenli edimsel yapısı, sabit tözsellikteki evren tasarımını dışarıda bırakır (Pols, 1967: 6-7). Herakleitos (mö.535)'tan bu yana oluş problemi etrafında tartışılan varlık ve varolanlar ilişkisiyle ilgili geniş çaplı sorunlar, Whitehead tarafından süreç felsefesi başlığı altında yeniden formüle edilmiştir. Bu yönüyle konuya getirdiği yeniliklerle whiteheadyen felsefe, klasik felsefe tarihi problemlerinin birçoğunu devralır.

Griffin ve John B. Cobb (d.1925)'a göre Whitehead'in süreç anlayışının kendine özgü en belirgin yanlarından birisi, sürecin değişimsel niteliğini mutlak gerçeklik olarak almamasıdır. Her şeyin süreç içerisinde olduğuna dair genel iddia bu perspektiften kabul görmez. Whitehead'in süreç felsefesinde sürecin yapısal özelliklerini sağlayan değişmez ilke ve soyut biçimler vardır (Cobb ve Griffin, 1976: 14). Dolayısıyla whiteheadyen süreç, değişen ve sabit ilkeleriyle edimsel bir varoluşu imler. Bu ise her şeyin saltık değişim ve dönüşüme tabi olduğu süreç/oluş fikrinin dışında bir süreç tasarımıdır.

Değişme ve sabitlik karşıtlığının süreç kavramında meczi, çalışmamızın teolojik ayağının dayanakları için son derece önemlidir. Tarih boyunca birbirinden yalıtılmış tözsel gerçeklikler olarak düşünölen değişme-sabitlik ilişkisi hep problematik olmuştur. Tümel-tekil, evrensel-tarihsel, bir-çok, Tanrı-yaratılanlar vb. birçok tartışmanın kökeninde bu çatışmayı bulabiliriz. Dolayısıyla bu ikiliklere uhdesinde yer vermek isteyen felsefi bir sistemin kendi iç tutarlılığı için söz konusu bu ilişkilere özel bir hassasiyet göstermesi gerektiğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde karşımıza

gelecek kavramsal şemalar ve özellikle çift kutuplu Tanrı tasarımı, Whitehead'in bu konudaki çabasını gösterme anlamında kıymetlidir.

Whitehead'in felsefi dizgesinin kavramsal yapısını oluşturan en merkezi öğelerden birisi de Tanrı kavramıdır. Filozof bu merkezi pozisyonu okuyucusuna izah edebilmek için neredeyse tüm eserlerinde Tanrı kavramına yer verir. Kendisinden sonra süreç felsefesi başlığı altında ortaya çıkacak düşünceleri etkileyecek bu durum, teolojik literatüre önemli katkılar sunmuştur. "Sözleşme süreci felsefesinden yola çıkan düşünürlerin ulûhiyet anlayışı çift kutuplu teizm veya diyalektik teizm gibi terimlerle adlandırılmaktadır" (Aydın, 1999: 198). Süreç düşünürlerinin tanrısıyla klasik panteizmin tanrı tasarımının arasındaki önemli farkları görmemizi sağlayan bu terimler, teolojik literatürün genişlemesine önemli katkılar sunmuştur. Burada hemen belirtelim, Whitehead'in özenle üzerinde durduğu bu kavramların arka planında Hristiyan teolojinin etkisi büyüktür. Söz konusu bu bağlam, sahip olduğu genişliğiyle başka bir çalışmanın konusu olmayı hak eder.

Aşağıda ayrıntılı şekilde inceleyeceğimiz Whitehead'in Tanrı kavramının önemine yaptığımız bu kısa vurgudan sonra, gelecek bölümlerde cevabını arayacağımız şu soruları sorabiliriz. Whitehead'in felsefi sistemi içinde aradığımız; 'bir dindarlık modeli olarak kendini belirleyen dindar oluş', genel çerçevesini verdiğimiz yukarıdaki kavramsal şemada kendisine nasıl yer bulur veya bulabilir mi? Whitehead'in felsefesi süreç ontolojisi ekseninde klasik nedensellik bağıntılarına getirdiği eleştirilerle, nedenselliği farklı açılardan düşünmenin ne tür imkânlarını yaratır? Süreç, nedensellik, özne-nesne, zaman gibi temel ontolojik kavramlarla, teolojik alanın merkez kavramı Tanrı, rasyonel bir tutarlık zemininde nasıl ilişkilendirilebilir? Modern determinizmin nedensellik ilişkilerine yapılan eleştiriler neticesinde ulaşılan yeni nedensellik formları, dindarlık deneyimine ne türden yenilikler sunar? Kendini belirleyen bir dindar oluş modelinin doğrudan cevabını arayacak olduğu bu sorular, bundan sonra gelecek bölümlerde, bu bölümde öne çıkarılan temel kavramlar çerçevesinde incelenecektir.

1.1. Modern Nedensellik Bağıntısının Whiteheadyen Eleştirisi

Whitehead'in modern nedensellik bağıntılarına getirdiği eleştiriler onun felsefesini postmodern bir perspektife yaklaştırır. Filozof bu eleştirileri ontolo-

jik deneyimi yeniden tanımlamamızı gerektirecek kavramlar üzerinden geliştirir. Bu anlamda onun felsefesi temelde bir deneyim felsefesidir. Makalede yeni bir perspektiften görmeye çalıştığımız dindarlık kavramı, deneyimsel karakteriyle felsefenin konusu olur. Söz konusu kavram insan-insan, insan-evren ve insan-tanrı ilişkilerini betimlemede kullanılan en yaygın kavramdır. Dolayısıyla Whitehead'in deneyim durumları hakkında geliştirdiği ontolojik perspektifin, dindarlık hakkındaki fikirlerimize yeni bakış açıları kazandıracığı ortadadır. Bu çerçevede filozofun klasik felsefenin temel kavramlarına getirdiği eleştiriler, ontolojik deneyimin yapısal ilişkilerini görebilmemiz açısından önem arz ederler. Özellikle filozofun özne-nesne ilişkisi üzerine söyledikleri, klasik dindarlık deneyimi hakkındaki düşüncelere yeni bakış açıları kazandırabilecektir.

Griffin, modern felsefenin kartezyen düşünüşe referansla nedensellik bağıntısı hakkında ileri sürdüğü düşünceleri üç temel noktada özetleyebileceğimizi söyler. Bu bakış açısına göre tüm nedensellik fiziksel ve deterministiktir. İkinci olarak fiziksel durumlar arasındaki bu nedensellik bağıntıları dikey ya da yatay yöndedir. Son olarak bu bağıntılar mekânsal ve zamansal olarak sınırdaş durumlar arasında gerçekleşir. Griffin'e göre Whitehead'in felsefesi, modern düşüncenin bu üç karakteristik niteliğinin her birine getirdiği itirazlarla postmodern bir görünüm sergiler. Bu itirazlardan ilki, Whitehead'in modern felsefenin fiziksel determinizme karşı '*kendi kendini belirleme*' prensibine dayalı bir ontolojiyi savunmasıdır. Zihinsel nitelikteki işleyimiyle bu ontoloji, bilfiil durumlar arasında gözetilecek radikal bir nedensellikle sınırlandırılmaz. Bilfiil şey ve durumun kendi iç dinamiğini de bağlayan bu zihinsel nitelik, tüm ontolojinin niteliğidir. İkinci itiraz, yatay ya da dikey yönde devinen nedenselliğe yapılan vurgunun, yüksek şeylerden alçak şeylere doğru inen nedensellik ilişkilerini görünmez kılmasıdır. Whiteheadyen ontoloji bu indirgemeci nedensellik anlayışına uzaktan nedensellik formuyla itiraz eder (Griffin, 1998: 42).

Felsefe tarihinin uzunca serüveni, sabit tözsel yapıların ussal antinomilere düşmeden nasıl bağlantılanabileceğini tanıtlama çabası olmuştur (Cobb ve Griffin, 1976: 19). Determinist evren tablosuna göre lineer yakın neden-sonuç bağıntılarında devinen evren, farklı türden nedensellik ilişkilerini dışarıda bırakır. Whitehead'in büyük önem verdiği bütünden parçalara doğru ya da

uzaktan nedensellik biçimleri, deterministik tasarımlarda kabul edilmez. Özellikle pozitivist dönemde metafizik adı altında reddedilecek farklı türden nedensellik bağlantıları, radikal deterministik bakış açısı altında görmezden gelinmiştir.

İnsan deneyimi söz konusu olduğunda deterministik tasarımın nedensellik ilişkilerine uyguladığı indirgemeci tavır büyük problemlere yol açmıştır. Daha sonra modern düşüncenin yarattığı birçok sorunun kaynağı olarak görülecek özne-nesne ilişkisiyle ilgili problem, bunlardan biridir. Öyle ki Whitehead, felsefe tarihinde en çok tahrip edilen konulardan birisi olarak özne-nesne ilişkisini işaret etmekten çekinmez. Modern felsefenin bu iki kavram arasında kurduğu ilişkiler, düşünüre göre deneyimin yapısının anlaşılmasında oldukça tahripkâr olmuştur (Whitehead, 1933: 225). Filozofun geliştirdiği yeni nedensellik formlarının önemini görmek için modern özne-nesne ilişkisindeki bu problematik duruma bakmak yerinde olacaktır.

Whitehead'e göre özne ve nesne terimleri göreceli terimlerdir. Descartes (1596-1650)'dan 21. yüzyıl fenomenologlarına kadar deneyimin kurucu ögesi konumunda yerini sabitleyen özne, Whitehead'in felsefesinde radikal biçimde yerinden edilerek görecelileştirilir. Kartezyen bakış açısında öznellik, varlık ve dünyanın deneyimlenen bir dünya olduğu öne sürülerek kurulur. Oysa Whitehead'in metafizik modellemesinde deneyim durumunun bizatihi kendisi, oluş sürecini var kılan işlevsellikleri görme biçimine dönüştürülmüştür. Bu görme biçimi, kendisinden kuşku duyulamayacak açık ve seçiklikteki insancıl bir bakış açısından görme değildir. Aksine o, oluş sürecini oluşun kendisini edimselleştiren tüm öğelerde görme etkinliğidir. Buna göre bir deneyim durumu oluş sürecini birlikte meydana getiren işleyiş biçimlerine analiz edilebilen bir etkinliktir (Whitehead, 1933: 226). Böylelikle o, nesneyi ilgilendiren özel aktivitesi bakımından özne, öznedeki bazı özel aktiviteleri kışkırtması sebebiyle de bir nesnedir. Tercüme Dolayısıyla sabit özne-nesne özdeşlikleri süreç düşüncesinde reddedilir. Süreci meydana getiren tüm öğeler, kendilerini meydana getiren alt katmanlarla oluşun akışını sağlarlar. Whitehead'in tüm bu eleştiri sürecindeki temel amacı,

“kartezyen töz kavramı ve ona dayalı tüm kurgusal düşüncenin bağıntısız bir evren tasarımı sunduğunu göstermek ve bu tasarımın ortaya çıkardığı tutarsızlık ve yetersizlikleri sergilemektir.

Kartezyen kökenli açık seçik bilgi ilkesi ile düzeneksel bir evrendünya tasarımı yaratan modern felsefe ve bilim, bu yapının ön gördüğü indirgemeci yaklaşım yardımı ile insan deneyimini kapalı bir yapı içine sıkıştırmıştır” (Ertuğrul, 2003: 69). Sonuçta “deneyim ve özgürlüğün yalnızca insan bilinci ile sınırlandığı böylesi bir tasarımda bu düşüncenin bize sunduğu durum, dünyanın ölü bir düzenekten başka bir şey olmadığıdır” (Ertuğrul, 2003: 69).

Whitehead'e göre bu noktada eleştirilmesi gereken bir konu daha vardır: Newtonyen kozmoloji. Filozofa göre bu kozmoloji 'yanlış yere konumlandırılmış somutluk hatası'na düşer. Bu hatanın sebebi: Newton (1643-1727)'un var olanların özü hakkında Demokritos gibi düşünmesidir. Demokritos'un atom düşüncesinde mekân yer kaplayan madde parçacıklarından meydana gelir. Whitehead için bu düşüncedeki sorun, atomik bireyselliklerin ya da madde parçacıklarının zamansal-mekânsal düzlemde yalıtım ontolojisine maruz kalmış olmalarıdır. Madde parçacığı maruz kaldığı bu yalıtım durumunda kendi tekilliklerinde basit bir yer kaplar (Cevizci, 2010: 989). Robinson'a göre Whitehead

“gerçeğin kendisini edimselleştiren yapısını düşünmemizi sağlayan yeni bir tür aşkınsal felsefe yaratmıştır. Buradaki kilit nokta, evrensel olanı, bireyleşim süreçleri tarafından üretilen bireyler, tikel şeyler ya da gerçek varlıklar olarak yeniden tanımlayacak gerçekçi bir ontoloji geliştirmektir. Bu model gerçeğin doğasına ilişkin temel görüşü destekleyen Whitehead'in doğadaki tüm ortamların birbirine bağlılığı diye adlandıracağı iç içe yuvalanmış bir ontoloji sunar” (Robinson, 2010: 115).

İç içe yuvalanmış ontolojiyle modern felsefenin töz ve Newtoncu problemlerinden kurtulurken, ayrıca Kantçı felsefenin yaratacağı iki problemden daha kurtulmuş oluruz. Whitehead'in bu ontolojik tasarımı Kantçı transandantal özne kavramlarına yaptığı müdahale, bu açıdan önemlidir. O bu müdahaleyi Kant felsefesinin bir reddi olarak değil, revizyonu olarak görür. Bu revizyonda sistemin özü konumundaki transandantal nitelik korunurken, yapılan değişiklikle özne kavramı mevcut yerinden edilir. Düşünürün burada yaptığı kısaca, Kant felsefesinde özneye verili transandantal yetiyi, bilişsel olmayan varlığı da içine alacak şekilde genişleterek insansal koşulların ötesinde ontolojikleştirmek olmuştur (Robinson, 2010: 120).

Whitehead yaptığı bu felsefi müdahaleyle, determinist nedenselliklere göre kurulmuş klasik özne-nesne ilişkisini tamamen değiştirmiştir. Bu eleştirilerle insan merkezlikten kurtulan öznellik, filozofun temel ontolojisini belirleyecek başka kavramlarla yeniden değerlendirilir. Bu yeni ontolojide varoluş merkez bir kavram tarafından belirlenmezken, bunu yerine deneyimin kendisi esas olarak alınır.

Whitehead'e göre deneyimi meydana getiren varlıklar, onun deneyim damlaları olarak adlandırdığı bilfiil şeylerdir. Organik evren tasarımında bilfiil şeyler, atom altı deneyimlerden sinir sistemine sahip hayvan ve insan varlıklarını genişleyen bir skalada konumlanırlar. Sabit tözsellikler olmayan bu deneyim damlaları, meydana gelen ve yok olan anlık olay durumlarıdır.

“Dolayısıyla fotonlar, protonlar, atomlar, moleküller, makromoleküller, canlı hücreler ve hayvan psişeleri gibi kalıcı bireyler sırf zaman içinde daim olan, sayısal olarak kendi kendilerine eş maddeler değil, her biri az ya da çok çabucak tekrarlanan deneyim durumları tarafından meydana getirilen maddelerdir” (Griffin, 1998: 43).

Whitehead dünyayı meydana getiren bilfiil şeylere bilfiil durumlar da der. Bilfiil kavramı latince ‘actus’ kavramında türetilmiştir ve buna göre kavram, iş yapan şey anlamında kesin varlık durumlarını ifade eder (Albayrak, 2000: 11). Vuku bulmalar, ortaya çıkmalar, olaylar anlamına gelen bu durumlar, felsefenin nasıl ortaya çıktıkları, nasıl vuku buldukları, ne türden olaylar olduklarını anlamakla görevli olduğu durumlardır. Burada bir ayrıntı Whiteheadyen felsefenin ayırt edici kimliği açısından kritik önemdedir: Whitehead birbirinin yerine kullanılabileceğini söylediği bilfiil şey ve bilfiil durum kavramlarını bir yerde ayırır. Tanrı Whitehead'e göre bilfiil durum değildir, çünkü O ezeldir. Buna rağmen Tanrı bilfiil şeydir, çünkü O, varlık kategorilerinin haricinde bir ontolojik aşkınlık düzlemine ait değildir. Aksine ya da daha ziyade, Tanrı, varlık kategorilerinin ideal örneğidir ki, bu özelliğinden dolayı bilfiil durumlarla arasında çokça benzerlikler vardır. Belki de varsayılan bu benzerliklerden dolayı birçok süreç düşünürü Tanrı'yı bilfiil durumların kendisi değil de, bu durumların bir serisi olarak düşünebileceğimizi söylemişlerdir. Ancak Whitehead'in tercihi, Tanrı'yı dünyayı meydana getiren geçici

oluşlarla belirli bir zıtlıkta düşünmenin daha uygun olacağı olmuştur (Cobb, 2008: 16-17).

Özne merkezli bakış açısına göre deneyimin kurucu ögesi olarak öznenin pasif nesne üzerindeki etkinliğini vurguladık. İnsan merkezci bu modelleme, haz-acı diyalektiğini deneyimi meydana getiren diğer ontolojik öğelerden ayırarak, kâinatın ayrıcalıklı ögesi olarak düşündüğü insana hasreder. Oysa Whitehead'e göre her hangi bir nesnellik, özne karşısındaki edilgen bir duygusuzluk durumunu imlemez. Bilfiil deneyim durumları, deneyimin temeli olan duygusal bütünlüğün aksiyomu olarak kendini bulma anından haz duyarlar. Bu haz duyma arzusu süreci meydana getiren tüm deneyim durumlarını karakterize eden ontolojik bir ilkedir. Dolayısıyla filozofun sisteminde tüm deneyimin haz olduğunu söylemek son derece olağandır (Cobb ve Griffin, 1976: 17). Deneyimin temeli olan duygusallık, deneyim sürecinin paylaşıldığı ya da yaratıcısı tüm öğeler için ortak karakterdir. Buna göre deneyim durumunun ortaya çıkışı, aktif öznenin edilgen nesne üzerindeki hareketinin tersine, nesne tarafından öznenin uyarılmasıyla gerçekleşen iki durum arasındaki bir etkinliğe dayanır.

Whitehead, özne-nesne arasında kurduğu bu yeni bağıntıyla modernliğin nesne üstüne örttüğü ölü toprağını nihayet silkelemiş olur. Modern determinizmin insan bilincine indirgediği edilgen nesne, filozofun geliştirdiği yeni nedensellik formlarıyla özgürleşir. Pasif edilgenliğin tersine yeni niteliğiyle nesnellik, deneyimi yaratılışa kışkırtarak edimselleşme sürecinin habercisi olur. Bu anlamda başlangıç durumu niteliğiyle bir nesne, deneyim durumunu ortaya çıkaracak bir aktiviteye dönüşür. Whitehead, nesnenin deneyim durumunun ortaya çıkışında oynadığı bu rolün büyüklüğünü anlatmak için, tüm nesnellik sürecini betimleyen yaratıcılık, fiili dünya, gerçek potansiyellik gibi kavramları bolca kullanır (Whitehead, 1933: 230).

Sonuç olarak Whitehead, modern ontolojinin kendisine esas aldığı nedensellik bağıntılarını, bu bağıntılarda kurucu rolü üstlenen temel kavramları yerinden ederek yeniden dizayn eder. Bu durum genel haliyle deneyim kavramının yeniden kurulumudur. Özne-nesne, bilfiil şey ve durum, süreç, oluş gibi kavramlar felsefe tarihinin her döneminde etkin olmuş kavramlardır. Whitehead klasik kavramlarla felsefe yapan bir filozoftur. Bununla beraber o,

bu klasik kavramları kendi sistemi içerisinde yeniden tasarlar. Bu çerçevede yukarıda zikrettiğimiz süreç, özne-nesne, bilfiil şey ve durum gibi ontolojik deneyimi açıklayıcı kavramlar, postmodern bir perspektife yaklaşacak şekilde Whiteheadyen sistemde yeniden kurulur. Çok katmanlı bir nedensellik evreni yaratan bu kurulumu göre, var olanların oluş biçimi sabit ve zorunlu yakın neden-sonuç ilişkilerine indirgenemez. Modern determinist evren tasarımının aksine Whitehead'in evreni, farklı boyutlarda işleyen nedensellik ilişkileriyle, sabit olmayan oluş imkanlarına açık bir varoluşu onaylar.

Görünen bu haliyle deneyim durumunun temel kavramlar düzleminde yeniden dizaynı, dindarlık deneyiminin karakteristik yapısındaki alışlagelen birçok şeyi yeniden düşünmemizi gerektirecektir. Özellikle Whitehead'in kendini belirleme prensibi çerçevesinde özne-nesne ilişkisi üzerine söyledikleri, bu ilişkiyi klasik biçiminden farklı düşünmemizi zorunlu kılar. Klasik özne-nesne ilişkisinin doğal sonucu olan insanbiçimci deneyim durumu, whiteheadyen ontolojik bakışta değişmiştir. Varlığı meydana getiren tüm oluş formlarının aktif deneyim niteliği kazandığı bu sistemde, evreni kendisine göre kuracağımız diğerlerinden yalıtılmış merkez bir deneyim aktüalitesi yoktur. Tüm deneyim durumları haz arzusunun kışkırttığı varoluş serüvenine aktif bir biçimde katılırlar. Şimdi inceleyeceğimiz bilfiil şey karakteriyle Tanrı'da bu sürecin aktif üyelerinden biridir.

2. Whitehead'in Tanrı Tasavvuru ve Dindar Oluş

Whitehead'in Tanrı görüşü filozofun metafizik dizgesinin en önemli unsurudur. Postmodern oluş felsefelerinin çoğu zaman görmezden geldiği Tanrı problemine Whitehead, sisteminde geniş yer ayırmıştır. '*Process and Reality*'de paylaştığı şu cümle, filozofun bu tavrıyla ilgili olarak çarpıcıdır: "*Söz konusu metafizik ilkelerin nasıl bir Tanrı tasavvurunu gerektirdiğini duygularımızı işe karıştırmadan araştırmak zorundayız*" (Whitehead, 1967: 521). Herhangi bir araştırmanın duygulara kapılmadan yapılabilme zorluğunu düşündüğümüzde, Whitehead'in Tanrı problemini çözmeye çalışmakla neyi göze aldığını daha rahat anlayabiliriz.

Burada filozofun Tanrı görüşünü bütün yönleriyle verme niyetinde değiliz. Ancak çalışmanın odaklandığı söz konusu modernlik eleştirisi bağlamında, Whitehead'in Tanrı görüşünü incelememiz bir zorunluluk arz etmektedir.

Buna göre Tanrı'nın evrende işleyen nedensellik bağıntılarıyla nasıl bir ilişki içinde olduğu sorusu özellikle önemlidir. Tanrı'nın mahiyetiyle doğrudan ilgili bu konu, kastedilen mahiyetin niteliği açıklanmadığı takdirde gerektiği şekliyle anlaşılacaktır.

Whitehead '*Dinin Oluşumu*' kitabında Tanrı'nın varlık üzerindeki amacının zamansal dünyada değere ulaşmak olduğunu söyler. Filozofa göre bunun nedeni; bir şeyin gerçekliğinin sahip olduğu değere ve yaşadığı hazza bağlı olmasıdır (Whitehead, 2001: 116). Her bilfiil şey ve durum, ontik kökenlerini değer ve haz durumu olmada bulurlar. Tüm bilfiil varlıkların arzuladığı haz, bu çerçevede Tanrı'nın onlar üzerinde gözetdiği dünyasal amacın gereğidir (Cobb ve Griffin, 1976: 56). Whitehead'ın bu cümleleri, filozofun sahip olduğu Tanrı tasavvurunun klasik Tanrı tasavvurlarına uzaklığını okuyucusuna hemen hissettirir.

Böyle bir hissin birden çok nedeni olabilir. Ancak aralarındaki her türlü gerilime rağmen teist Tanrı tasavvurlarındaki ortak bir gerçeklik, bu hissin en önemli kaynağı olarak düşünülebilir. Bu ortak gerçeklik; Tanrı'nın kendi dışındaki varlık durumlarına karşı saltık otoriteye dayalı imajdır. Teizmin dışında bu imaj, farklı biçimler altında deist, panteist Tanrı tasavvurlarında da karşımıza çıkacak kadar dinsel dünyada yaygındır. Klasik teizmin "*ilk şartı, yaratılandan ayrı bir mürid ve kadir varlık'ın kabul edilmesidir*" (Aydın, 1999: 199). Mehmet S. Aydın (1943) süreç düşünürü Charles Hartshorne (1897-2000)'un klasik teizme en iyi örnek olarak Gazali (ö.1111)'nin verilebileceğini söylediğini nakleder, çünkü Hartshorne'a göre bu büyük düşünür, tenzih inancını her türlü içkinliği dışarıda tutacak şekilde savunmuştur (Aydın, 1999: 199). Tenzih fikrinin tam karşısında konumlanan panteizm ise, Tanrı-evren ilişkisini içkinlik düzleminde ele alır. Ancak panteizmin en önemli temsilcilerinden Spinoza (1632-1677)'da gördüğümüz bu içkinlik fikri de konuyla ilgili yeni paradokslara neden olmuştur (Scruton, 2002: 58-59).

Whitehead'ın '*metafizik ilkelerin ışığında*' Tanrı anlayışımızı yeniden değerlendirmemiz gerektiğini söylediğini belirtmiştik. Bu ilkelerden süreç ilkesi, deist, panteist felsefelerin yol açtığı Tanrısal paradokslara yeni düşünsel imkânlar sunması açısından önemlidir. Whitehead'e göre metafiziğin başlıca görevlerinden birisi, süreç kavramının özünü veren; her şeyin akış halinde

olduğuna dair yüzlerce yıllık kabulü açığa çıkartmaktır (Aydın, 2000: 43). Bu ilkenin Tanrısal argümanlara uygulanışıyla akış halinde olan bir evrende, Tanrı ve tanrısal etkinliğin nasıl açıklanacağı problemi ortaya çıkar. Whitehead sözü uzatmadan ilkeyi uygular: Bu ilkeye göre ne Tanrı, ne de evren statik bir tamlığa ulaşır. Her ikisi de yönü yeniliğe doğru devinen nihai metafizik planın, yaratıcı ilerlemesinin içindedir (Whitehead, 1967: 529).

Metafizik, Tanrı, evren gibi kelimelerin alışlagelen kullanımlarının dışına taşarak, aynı cümlenin içinde bir araya getirilmeleri ilgi çekici bir düşünce yeniliğinin haberi gibidir. Bu anlamda Whitehead'ın yukarıdaki cümlesi, öğrenilmiş alışkanlıklarımızla çatışır. Dikkat çekici şekilde metafizik, fizik ve teoloji alanlarının kavramları cümlede iç içe kullanılmıştır. Ayrıca oluşu paylaşan karakterleriyle Tanrı ve evren, klasik teolojik kabullerimizin dışına çıkarlar. Oluşta bir Tanrı tasavvuru bu anlamda son derece yenidir. Alışık olmadık şekliyle Tanrı için bilfiil şey kavramını kullanması, Whitehead'ın tözcü felsefeler karşısında süreç felsefesini teşvik etmesinin sebebiyledir. Tözcü ve modern felsefenin statik evren tasarımlarına karşı, Tanrısal teşvikle yeniliğe doğru oluşmakta olan evren tasarımı, filozofun öncelikli metafizik ilkesidir (Sherburne, 1966: 28).

Whitehead'ın Tanrı-evren ilişkisiyle ilgili düşüncelerini daha anlaşılır kılmak için, onun Tanrı tasavvuruna biraz daha yakından bakmak gerekebilir. Felsefe tarihinde bazı kavram çiftlerinin yarattığı problemler, teolojik açıdan karşımıza Tanrı-evren ilişkisinin paradoksları olarak çıkarlar. Bir-çok, değişen-değişmeyen, sürekli-sürekli vb. kavram çiftlerinin paradoksal ilişkileri bunlardan bazılarıdır. Felsefi anlamda Parmenides'le başlayan varlık tartışmalarındaki problemlere kadar uzayan bu süreç (Hegel, 2004: 163), her dönemde teolojik alanda kendine yer bulmuştur. Örneğin bir ve çok gibi sayısal anlamda matematiğe, kavramsal anlamda ise felsefeye ait olduğu düşünölebilecek bir bağıntı, teolojik dilde tek tanrının diğer varlıklarla girdiği ilişki düzleminde tartışılır.

Whitehead'ın yukarıda alıntılıdığımızı benzer birçok cümlesi bu tartışmalara yeni bir boyut katmak ister. Bununla beraber onun problem için temel önerisi; Tanrı'nın aşkın ezeliiliğini, oluş içinde değişmekte olan yönüyle aynı anda onaylamamıza imkân veren felsefi bir modellemedir. Süreç felsefesinde

önemli bir yere sahip olan çift kutuplu Tanrı tasavvuru, Tanrı için bu iki paradoksal yönü rasyonel bir bağtımda kurgulamak ister. Buna göre tek bir varlığı iki farklı yönden görebilmek mümkündür. Böylelikle Tanrı, oluş ve değişimin ötesindeki 'asli tabiat'ı ve fiziksel zamanın içindeki 'oluşmakta olan yön'üyle bilfiil şey olarak düşünülebilecektir (Albayrak, 2001: 146).

Aşkın ya da içkin, ancak her iki halde de kendi dışındaki varlıklardan yalıtılmış Tanrı tasavvurlarının aksine, söz konusu bu haliyle Whitehead'in Tanrı'sının, kendi dışındaki varlıklarla yeni bir nedensellik düzleminde ilişkiye gireceği açıktır. Bu ilişkinin lineer deterministik nedensellik ilişkileriyle sınırlanamayacağı daha şimdiden aşikârdır. Dolayısıyla filozofun Tanrı'nın mahiyeti hakkında yaptığı açıklamaları, varlık sistemi için ileriye sürdüğü yeni nedensellik ilişkileri içinde düşünmek bir tür zorunluluk olmaktadır.

Peki, nedir asli tabiat? Whitehead'e göre Tanrı'nın asli tabiatı oluştaki tabiatından farklı olarak kavramsal bir niteliktedir. Bilinç ötesi bir niteliğin vurgulandığı bu tabiatta, evrenin ayakta durmasını sağlayan temel kavramsal prensip ve şemalar içkindir. Örneğin Tanrı, sahip olduğu asli tabiatıyla somutlaşma ve nihai sınırlama ilkelerini belirler (Aydın, 2000: 62). Bu ilkeler çerçevesinde evren duyuşsal ve düşünsel anlamda kavrayabildiğimiz düzenlilikler olarak görünür. İlk bakışta Tanrı'nın asli tabiatına içkin bilinç ötesi niteliği klasik teist alışkanlıklarla uyuşmasa da Whitehead'in bu nitelikle anlatmak istediği farklıdır. Spinoza'nın tözsel Tanrısını hatırlatan bu bilinç dışı nitelik, bilfiil şey durumlarının ontolojik niteliğindeki yapısal özelliklerle ilgilidir. Bilfiil şeylerin kavrama yetileri temelde zihinsel ve fiziksel hissetme şeklinde iki düzeyde gerçekleşir. Sübjektif formun bu nitelikleri bilfiil şeyin kendi ve dışındakilerle girdiği ilişkinin nasıl gerçekleştiğini belirleyen iki aktif yöndür. Bu anlamda Tanrı'nın asli tabiatı zihinsel hissin aktif olduğu kavramsal şemaların mekânını gösteren bir kutuptur. Whitehead'e göre Tanrı, evreni meydana getiren varlıkların kavramsal şemasını idrak eden bu yönüyle, yaratıcılığın asli veya metafizik ilkelerinin örneğidir (Albayrak, 2000: 80).

Whitehead'e göre Tanrı'yı metafizik ilkelerin örneği kılan tüm vasıflandırılmalara rağmen asli tabiat kutbuna indirgenmiş bir Tanrı tasavvuru eksiktir (Albayrak, 2001: 149). Tek tabiata indirgenmiş bu tasavvur altında Tanrı, filozofun dizgesinin en kritik kavramı olan bilfiil şeye kavramına erişemez. Meta-

fizik örnekliliği ve evrenin kavramsal idrakine sahip olmanın getirdiği tüm yüceliğiyle birlikte, asli tabiatla sınırlı bir Tanrı hala bilfiil şey değildir. Oysa Whitehead'ın dizgesinde gerçek varlık olmak, öncelikle bilfiil olmaktan geçer ki, bu her şeyden önce Tanrı için söz konusu olmalıdır (Cobb, 2008: 17).

Ontolojik düzlemde Parmenides'le tartışılmaya başlandığını söylediğimiz varlığın ne olduğuyla ilgili problem, duyusal alanının yüzyıllar boyunca yadsınmasıyla neticelenmişti. Duyusal gerçekliklerin Platon'un mağara benzetmesindeki imajlarla özdeşleştirilmesi, yadsımanın en önemli gerekçesini oluşturuyordu. Bu düşünceye göre idealar ve matematiksel varlıkların karşısında duyusal gerçeklikler, insan bilgisinin referans alacağı cinsten dayanaklar olamazdı. Duyusal gerçekliklerin ontolojik yapılarındaki bu zayıflık teolojik dile yansıdığına, bugün elimizde bulunan duyulur dünyaya ait negatif bakış açısı doğmuş oldu. Söz konusu bakış açısının klasik teolojinin Tanrı tasavvurları üzerindeki etkisi bilinmektedir. Bu anlatılarda aşkın niteliğiyle Tanrı, duyusal dünyayla bir arzu nesnesi olarak temasa geçmez. Ereksel olarak duyu ötesi âlemin merkeze alındığı bu sistemlerde evren, Tanrı'nın kulları üzerinde uygulayacağı ahlaki deneyim için vardır.

Whitehead'ın Tanrısının gerçek anlamda bilfiil niteliği, klasik teolojik anlatımın yadsıdığı bu noktadan başlar. Filozofun Tanrısı için evren, duyulur ve düşünülür tüm nitelikleriyle bir arzu nesnesidir. Zihinsel ve fiziksel niteliğiyle bilfiil dünya, Tanrı'nın fiziksel ve zihinsel çift kutuplu mahiyeti tarafından kapsanır. Evren bu anlamda Tanrı'dadır (Albayrak, 2000: 112-113).

Bilfiil şeylerin birbirlerini etkilemesi mevcut evren düzleminde anlaşılabilir bir şeyken, bilfiil şey olan Tanrı'nın bu etkileşimdeki pozisyonunu anlamak bu kadar kolay değildir. Zihinler çoğunlukla etkin Tanrı tasavvuruna yatkındır. Ne var ki Whitehead'ın Tanrı'nın oluşan yönüyle ilgili ortaya koyduğu etkileşim biçimi, bu anlamda tek yönlü, etkin bir Tanrı tasavvurunu yadsır. Özne-nesne ilişkisinde aktardığımız ontolojik durum, Tanrı ve şeyler dünyası için de geçerlidir. Buna göre Tanrı bilfiil gerçeklik düzleminde girdiği etkileşimlerden etkilenen, oluşan bir Tanrı'dır. Zaman içinde var olmakta olan dünya Tanrı'yı etkiler ve değiştirir. Dolayısıyla Tanrı'da meydana gelen bu yeni oluş açıkça değişme ve farklılaşmadır (Aydın, 2000: 67).

İncelediğimiz bu haliyle Whitehead'in Tanrı görünüşünün, modern determinist evren tasarımının ne kadar dışında kaldığını görüyoruz. Filozof tarafından Tanrı kavramına kazandırılan yeni içerik, ilk bölümde ifade edilen ontolojik şemaya doğrudan uyumludur. Bu aşamada filozofun zaman kavramı hakkındaki düşüncelerini inceleyemeye geçebiliriz. Söz konusu ontolojik şemada tüm deneyim durumunun en kritik kavramlarından birisi olan zaman kavramı geniş bir şekilde incelenir. Bir deneyim durumu olan dindarlığın çoklu nedensellik ilişkileri içinde zamanda nasıl kurulabileceği sorusu kritik bir sorudur. Bu sorunu cevabı ise özne-nesne deneyiminin geçmiş, şimdi ve gelecek olan ilişkisini bilmeyi gerektirir.

2.1. Postmodern Nedensellik Çeşitliliği ve Kendini Belirleyen Dindar Oluş'un Ontolojisi

Whitehead'in felsefesini postmodern felsefeye yaklaştıran önemli özelliklerden birisinin, filozofun maddi töz fikrine yaptığı eleştiriler olduğunu söylemiştik. Bir diğer özellik ise, filozofun Bergson (1859-1941)'nin etkisi altında modern zaman tasarımına getirdiği eleştirilerdir. Bergson'un zaman üzerindeki değerlendirmeleri, modern zaman tasarımının lineer deterministik kökenlerini büyük oranda tahrip ederek, postmodern zaman modellemelerine felsefi zemin hazırlar. Modern zaman kavramının temelinde yatan mekânda mesafe katetmeye dayalı dolaylı zaman soyutlaması, Bergson'a göre zamanı dolaysız olarak görmemizi engelleyen en önemli etmendir (Bergson, 1990: 76, 77, 83, 87,93; Bergson, 1986: 462).

Whitehead mekâna indirgenmiş bir zaman tasarımını gündelik hayatımızın devamı için onaylar. Günlük varoluşumuzun devamı için zorunlu bu işlevselliğin reddi, mevcut realitenin oluş pratiklerini görmezden gelmek olacaktır. Ne var ki bu pratik geçeklik, başka bir zaman modelini düşünmeye de engel değildir. Whitehead'in modern zaman tasarımına karşı bu noktadan sonra geliştirdiği teori, bu anlamda postmodern izler taşır. Bir deneyim durumu olması itibariyle çalışmanın temel kavramsallaştırması olan '*kendini belirleyen dindar oluş*', sunulacak her zaman teorisiyle doğrudan ilişkilidir. Her varoluş biçiminin deneyimsel ontolojik kökeni, bu tür bir ilişkiyi zorunlu kılmaktadır. Bu çerçevede Whitehead'in geliştirdiği zaman modelinin önemi tüm deneyim durumları için ontolojik bir önem arz eder.

Geldiğimiz bu aşamada Whitehead'ın zaman tasarımını modern düşüncenin nedensellik doktriniyle ilişkisi içinde inceleyerek, çalışmanın kendisine hedef edindiği teorik hipotezlere bir adım daha yaklaşabiliriz. Bu inceleme, modern zaman tasarımının ilişkili olduğu nedensellik bağıntılarını, Whitehead'ın önümüze koyduğu yeni zaman perspektifinden değerlendirebilme imkânı sunar. Griffin'den yaptığımız alıntıda üç maddede özetlenebilecek modern determinizmin sınırlarından bahsetmiştik. Son evrede kapalı bir varlık modeli sunan bu bakış açısı, yakın neden-sonuç ilişkilerine indirgenmiş determinist bir zaman anlayışı sunuyordu. Bu çerçevede Whitehead'ın zaman modelinin önemi, bu determinist evren tablosuna sunduğu yeni ontolojik bakış açısında aranabilir.

Konumuz özelinde bir deneyim durumu olarak dindarlığın bu yeni ontolojide kazanacağı anlam kritik önemdedir. Bilfiil deneyim durumunun zaman içindeki varoluşunu düşündüğümüzde, bir '*deneyim durumu olarak dindar oluş*'un ontolojiyle olan doğrudan ilişkisini görmüş oluruz. Dolayısıyla Whitehead'ın zaman ve nedensellik ilişkisi üzerine söyleyeceği her şey, tüm deneyim durumları için geçerli ontolojik prensibi vereceğinden, dindar oluş deneyimi de bu prensipten kendi payına düşeni alacaktır. Böyle bir ontolojik gerekçeyle dindar oluş deneyimi hakkında konuşabilmek için, filozofun zaman ve nedensellik ilişkisi hakkında söylediklerini bilmek bir tür zorunluluktur.

Whitehead zaman üzerine düşüncelerini zamanın temel kategorileri olan geçmiş, şimdi ve gelecek kavramları üzerine kurar. Filozofa göre geçmiş, şimdi ve gelecek arasındaki bağıntı, filozofun kendi sisteminin metafizik parametrelerine uygun düşecek bir yere konumlandırılır. Dolayısıyla bu dizgede sistemin diğer unsurlarından bağımsız bir geçmiş, şimdi, gelecek tasarımı yoktur. Kozal evren metafiziğinin neticesi olan bu duruma göre toplam realite, kendini meydana getiren tüm unsurlarla paylaşılan bir gerçekliği yaşar (Cobb ve Griffin, 1976: 154). Zaman bu sistem içinde geçmiş, şimdi, gelecek olarak klasik kavramlar altında düşünülür. Ancak klasik nedensellik ilişkisinin determinist kabulleri altında gelişen lineer zaman anlayışı, Whitehead'ın sistemiyle uyuşmayacağından kabul edilmez (Whitehead, 1933: 246-247).

Pratik zorunlulukların ötesinde Whitehead'ın zaman kavramına yaklaşımı, sistemin her noktasına sirayet eden kısmi belirsizlik prensibiyle şekille-

nir. Bu kavramsallaştırma, Whitehead'in sisteminin determinizm ve indeterminizm arasında edindiği yerle ilgilidir. Filozofun bakış açısına göre determinizm ve indeterminizmin arasında keskin bir tercih yapmak zorunda değiliz. Buna göre tamamen determinist prensiplerle işlemeyen evren, kısmi ontolojik belirsizliği kabul eder. Öyle ki bu durum sürecin karakterini açıklayan en önemli noktalardan birisidir.

Whitehead etkin nedenselliğe dayalı determinist zaman tasarımını bir noktada kabul eder (Whitehead, 1933: 251). Bu nokta geçmişin şimdi için objektif veriler sunduğu andır. Determinist zaman tasarımıyla biçimsel anlamdaki bu yaklaşma, şimdinin geçmiş veriyle temasında yaşanan farklı deneyimlerle bozular. Bu çerçevede, bir deneyim durumu olarak dindarlığın geçmiş deneyimlerle nasıl bir ilişki içinde olduğunu anlamak için, filozofun geçmiş ve şimdi arasında kurduğu bu bağın nasıl bir nitelik taşıdığına bakmak gerekmektedir. Şimdi'de kurulacak bir dindarlık deneyimi için geçmişin ontolojik olarak ne anlama geldiğini anlamak, geçmişin bu deneyimdeki niteliğinden dolayı zorunludur. Özellikle dindarlığın kendini belirleyebilme niteliğini göz önünde bulundurduğumuzda, geçmiş'in şimdiyle olan ilişkisi daha da önemli hale gelmektedir.

Whitehead'e göre geçmiş, henüz var olmamış bir gelecek için potansiyeller barındıran şimdi üzerinde aktif bir varoluşa sahiptir. Ancak bu varoluşun şimdi tarafından kabulünde filozof modern felsefeden ayrılır. Burada onun için kritik durum, geçmişin şimdiyi belirleyen niteliği değil, şimdinin öznelliğini harekete geçiren aktiflik niteliğidir (Whitehead, 1933: 250, 229-230). Whitehead'e göre bu nitelik geçmişin süreç içindeki haber verici niteliğidir. Dolayısıyla Whitehead için geçmiş, şimdiyi etkileyen, onun kendi üzerinde işleme dürtülerini harekete geçiren etkin bilfiil şeydir.

Whitehead'e göre şimdiyi harekete geçiren, ona veri anlamında haberler sunan geçmiş, şimdinin kendisiyle ilgilenebileceği yeni oluş imkânları sunar. Bu veri ve sunular, şimdinin varoluşunu lineer doğrultuda tek bir nedensellik zinciri üzerinden düşünme zorunluluğundan bizi kurtarır. Ayrıca filozof geçmiş ve şimdi arasındaki bu ilişkiyi tüm zamansal anlar için geçerli kılarak, modern nedensellik bağıntılarının oldukça dışına çıkar. Bu çerçevede diğer bir zaman birimi olan geleceğin ontolojik durumu, determinist zaman tasarımın-

daki durumundan hayli farklıdır. Bu farkı anlatmak için geleceğin şimdi üzerindeki aktif etkinliğinin önemi örnek olarak verilebilir. Determinist anlayışta şimdinin kati bir zorunlulukla belirlediği gelecek, Whitehead'ın zamansal sisteminde tersi yönde de işleyebilme olanağına kavuşur. Bu niteliğiyle açık gelecek, şimdide kurulacak dindarlık deneyimine kendini farklı nedensellik ilişkileri içinde kurabileceği yeni olanaklar sunar. Bu çerçevede öznel dindarlık deneyimi, Tanrı'nın varlık üzerindeki esas amacı olan toplam hazı artırmaya yönelik çağrısına uyarak, söz konusu olanakları varoluşun iyiliğine doğru kurabilecektir.

Hatırlanacağı gibi determinist evren tasarımında geçmiş, gelecek üzerindeki aktif özneliğiyle onu kendine tabi kılmaktaydı. Bu modern determinist tasarım Whitehead için geçerli değildir. Ona göre şimdinin geçmiş üzerinde sahip olduğu imkânlarla benzer şekilde, gelecekte şimdi üzerinde kendini belirlemenin imkânlarına sahiptir. Bu imkânların en önemlisi geleceğin potansiyel olarak açıklığıdır. Whitehead'ın sisteminde gelecek, edimselleşme anından önce mevcut değildir. Öyle ki bu durum Tanrı için dahi böyledir. Gelecek henüz var olmamıştır (Whitehead, 1967: 327). Bu anlamda geleceğin henüz yokluğu modern lineer zaman tasarımının dışında kalır.

Whitehead'ın '*doğrusal nedensellik*' bağıntılarına karşı geliştirdiği '*doğrusal olmayan nedensellik*' formlarıyla postmodern perspektife nasıl yaklaştığını görüyoruz. Bu yeni nedensellikler düzleminde deneyim durumlarının kendi kendilerini belirleme nitelikleri, mutlak determinist belirlenimlerin reddi anlamına gelmektedir. Bu durumda Whitehead'ın sistemde bilfiil varlıkların ne tür nedensellik ilişkilerinde var oldukları açıklama bekleyen bir probleme dönüşür. Bu probleme getirilecek açıklama, kendini belirleyen dindar oluş diye kavramsallaştırdığımız dindarlık modellemesi açısından önemlidir. Aksi takdirde bu oluş biçimi ontolojik imkânı netleştirilmeyen her oluş modeli gibi havada kalacaktır. Ayrıca bu açıklamayı vermek, geçmiş, şimdi ve gelecek arasındaki kurulacak rasyonel bağıntı için de bir ihtiyaçtır. Kendini belirleyen dindar oluşun her şeyden önce zamansal bir oluş olması, bu deneyimin geçmiş, şimdi ve gelecekle ilişkisini göstermeyi zorunlu kılar. Bilfiil varoluşun zamana koşullu ontolojik yapısı, zamanı gözetmeyen bir deneyim tasarımını ontolojik anlamda tutarsız kılacaktır.

Geleceğin edimsel olarak henüz mevcut olmadığını söylemiştik. Konumuz açısından bu açık gelecek perspektifi, geleceğin Tanrı için bile yokluğu anlamında son derece özeldir. Bu tür bir gelecek perspektifinde kendini belirleyen dindar oluş, Tanrı tarafından deneyim alanına sunulmuş açık varoluş imkânlarına kavuşur. Bu haliyle gelecek, kendini belirleyen dindar oluşa sonsuz oluş imkânları sunar. Klasik determinist neden-sonuç ilişkileri içinde varlığa çıkması düşünülemez bu imkanlar, dindarlık deneyimini tüm yönleriyle etkileyecektir. Örneğin klasik determinist bir perspektifte varoluşun dayanmak zorunda olduğu katı nedensellik ilişkileri, etik, politik, teolojik, bilişsel tüm alanlara nüfuz etmektedir. Dolayısıyla aynı perspektifte tüm bu alanlarla doğrudan ilişki içinde olan dindarlık deneyimi, bu katı nüfuz edişten payına düşen karşılığı alır. Oysa Whitehead'in sisteminin sunduğu açık gelecek perspektifinde birey, söz konusu bu katı zorunluluklar altında irade dışı bir belirlenime tabi değildir. Buna göre birey, deneyimi şimdide kuracak olduğu dindarlığına nasıl taşıyorsa, geleceği de kendi öznelliğine bağlı kalarak öyle kurar. Whitehead'e göre bu süreçte hem insan, hem Tanrı yaşanacak olan sevinç ve acıyı paylaşacak iki dosttur (Albayrak, 2000: 65).

Whitehead'in sistemi doğrusal deterministik nedensellik ilişkilerini bütünüyle iptal etmediğini söylemiştik. Ancak bu sistem, oluş ontolojisinin imkânları çerçevesinde çatallandığını söyleyebileceğimiz farklı türlerde nedensellik ilişkileri önerir (Griffin, 1998: 56). Farklı nedensellik bağıntılarının birbirleriyle ilişkilendirilmesi, oluş sürecinin tek yönlülüğünü kırarak, oluşu tek bir akış deneyimi olmaktan çıkarır. Oluşun çatallanmasına neden olabilecek bu kırılmalar, yeni oluş imkânlarına zemin hazırlar. Bu oluş çatallanması Bergson'un patlayan top güllerini imler (Bergson, 1986: 135).

Bergsoncu oluş modelinin Whitehead'i etkilediği açıktır. Whiteheadyen sistemde gördüğümüz süreci etkileyen farklı nedensellik ilişkileri, çatallanabilen bir oluş imkânı sunar. Bu çatallanabilmeye müsait oluş, süreç ontolojisinin açık gelecek fikriyle doğrudan tutarlıdır. Oluşun çatallanabilmesinin ön olanağı olarak düşünebileceğimiz; şimdinin kendini belirlemesine imkân tanıyan kısmi belirlenim açısından bahsetmiştik. Açık gelecek fikrine dayalı olarak aynı ontolojik imkân, bilfiil şeyin edimselleşme sürecinde kendi üzerindeki etkisi için de söz konusudur.

Açık gelecek fikrinin önemi kendini belirleyen dindar oluş modelinde kritik değerdedir. Mutlak deterministik yasaların ya da yetkesi tartışılmayan tanrısal bir erkin her anını belirlediği düşünülen gelecek tasarımlarında, dindarlığın kendini belirleyebilme potansiyelinden bahsedemeyiz. Nitekim dinsel bazı gelecek yorumlarına baktığımızda söz konusu anlamda yazgıcı geleneklerin hiç de az olmadığını görürüz. Örneğin İslam mezhepleri arasında adı geçen Cebriyye, bu tür bir inancı farklı gerekçelerle savunarak tarihteki yerini almıştır. Yine benzer bakış açısı daha mistik anlatım biçimleri altında İslam tasavvufunda kendine yer bulur. Bu haliyle Tanrı'nın her safhasını belirlediği geleceğe dair inanç, dinsel varoluş biçimlerinde yaygın bir şekilde karşımıza çıkar. Oysa açık gelecek fikrinin en çarpıcı özelliği, tekil bireyselliklerin kendilerini gelecekte belirleyebilmelerine imkân tanıyan oluş ontolojisine olanak tanınmasıdır. Dünyasal ölçekte farklı varoluş deneyimlerinde kendini belirleyebilme kapalı gelecek tasarımlarında olanaksızdır. Geçmişin aktifliği ve geleceğin açıklığına olanak tanınmayan ontolojik ya da teolojik modellemelerde birey, kendisine verili iradenin dışında kalan bir hayatı yaşar. En genel tabiriyle 'yazgıcılık' adı altında gelişen bu varoluş biçimleri, modern anlamda kendisine birey diyemeyeceğimiz tekil varoluş biçimlerine işaret ederler. Bu tür bir yazgıcılığı burada değerlendirme genel kanıda kabul görmüş düşünceleri tekrar olacağından gereksizdir. Ancak bu fikrin mevcut dinsel kültürler üzerindeki etkisi her zaman göz önünde tutulmalıdır. Etkin geçmiş ve açık gelecek fikirlerinin çatalanabilen oluş biçimlerine tanıdığı imkân, kendini belirleyen dindar oluş kavramı için bu anlamda önemlidir. Bahsi geçen yazgıcı pratik karşısında bireyin farklı deneyimlere açılabilme olanağı bulması, öne sürülecek rasyonel ve teolojik zeminlerle doğrudan ilgilidir. Bu anlamda süreç felsefesinin yukarıda verdiğimiz kavramsal şeması '*kendini belirleyen dindar oluş*' deneyimine geniş olanaklar sunar.

Görüldüğü gibi Whitehead'in sistemi deneyim zenginliğini esas alan bir sistemdir. Hem tekil bilfiil şey'in kendi varoluşundaki zenginlik, hem de çevresel anlamda dünyayı meydana getiren deneyim çeşitliliğinin zenginliği bu esası vurgular. Bu anlamda Whitehead'in evreninde çoğulculuk ve farklılık ontolojik ereğin neticesidir (Cobb ve Griffin, 1976: 16-17). Kapalı evren tasarımları, radikal determinizm ve bu determinizmin güdümünde işleyen tek biçimli oluş akışları, bu ereği karşılama gücüne sahip değillerdir. Bergson'un

top güllesi metaforunda imlenen *çatallanan oluş*, Whitehead'in süreç ontolojisi de onaylanır. Her iki filozofta da bireysel ve çevresel deneyim çeşitliliğinin yoğunluğu, sürecin oluş çatallanmalarının kat sayısını artan bir ölçekte belirler. Deneyimin iç ve dış çeşitlenme yoğunluğu ne kadar fazlaysa, bu yoğunluk, oluşun çatallanma imkânını o derece artırır. Artan bu çatallanmanın bütündeki etkisi, tekil bireyselliğin yoğunluğuna yeniden artı deneyim olarak katılır. Whitehead ontolojik erek olarak ortaya koyduğu bu deneyim yoğunluğunu, bilfiil şey ve durum kavramları üzerinde genişçe tartışır. Bu konunun kısa bir özetini yukarıda yaptığımız için aynı konuya burada geri dönmeyeceğiz.

Ontolojik ve estetik paralellikleriyle kendini belirleyen dindar oluş, Whitehead'in dizgesinde kendisine önemli bir felsefi dayanak bulabilmektedir. Bu felsefede deneyimin toplam yoğunluğuna yapılan vurgunun oluş çeşitliliği için nasıl bir önemde olduğunu gördük. Tüm ontolojik sistemin deneyim yoğunluğuna duyduğu arzu, sürecin yönünü belirleyen bir arzu olarak karşımıza çıktı. Bilfiil şey ve durumların kendini bu arzunun çekimine bıraktığını düşündüğümüzde, Whitehead'in varoluş tasarımının dinamik yapısının gücü ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla karakteri bu şekilde beliren süreç ontolojisi açısından, farklı perspektiflerde düşünülebilecek dindar oluş imkânlarının ne kadar geniş olabileceğini hayal edebiliriz. Deneyim kapasitesini sürekli arttırmayı arzulayan bir ontolojiyle tutarlı teolojik varoluş, statik yapılar içindeki tanımlamalara sığmayacaktır. Bu çerçevede '*kendini belirleyen dindar oluş*' olarak kavramsallaştırdığımız dindarlık deneyimi, Whitehead'in kendine sunduğu ontolojik imkânlardan birçok yönde faydalanabilecektir.

Sonuç

İçinden geçmekte olduğumuz yeniçağ, insan ve diğer varlıklar üzerindeki etkisiyle gelecek kuşaklar tarafında nasıl karşılanacak? Bu soruya şu an için cevap vermemiz elbette ki olası değil. Ancak yadsınamayacak bir gerçek varsa o da, bu çağa karakterini kazandıracak teorik ve pratik gerçekliklerin geçmiş çağlara nazaran daha karmaşık bir yapıda olduğudur. Sosyal, siyasi ve ekonomik alanlarda bu yapı, çoğunlukla küreselleşme kavramı çerçevesinde tartışılır. Bununla birlikte bilim, sanat ve felsefe kendi literatürlerinin kavramsal şemalarını kullanarak konuyu anlamaya çalışmaktadırlar. Bu disiplinlerde

sıkça karşımıza çıkan modern ve postmodern kültürler arasındaki ayrımlar, çağlar arasındaki bu değişme olgusunu anlamada bir giriş niteliği taşır.

Lineer düzlemde işleyen determinist yapısıyla modern varlık tasarımı, evredeki varoluşu yatay neden-sonuç ilişkilerinin sınırları içinde anlamaya çalışan bir paradigmaya dayanır. Özellikle materyalist tasarımlardaki şekliyle tamamen özdeksel ilişkilere indirgenen kozmik işleyiş, determinist tasarımın en açık halini ortaya koymuştur. Modernliğin başlangıcının Descartes'a kadar uzandığını düşündüğümüzde, bu varlık tasarımının insanlık tarihi üzerindeki etkisi de ortaya çıkar. Durum buyken 20. yüzyıl biliminde yaşanan köklü gelişmeler her şeyi değiştirmiştir.

Whitehead, yaşanan bilimsel ve sosyal gelişmelerle birlikte modern bakış açısının önemini yitirmeye başladığı bir zamanda sistem kurmayı başarmış nadir filozoflarından biridir. Onun felsefesi bilimsel bilginin sağladığı yeni olanakları değerlendirerek tüm varlık katmanlarında işlediği düşünülen temel ontolojik prensipleri tespitiyle çalışan bir felsefedir. Bu prensiplerin ilk ve en önemlisi olan süreç prensibi, filozofun felsefesini klasik tözcü felsefelerden ayırır. Tözcülükle prensipte gerçekleşen bu ayrılık, dolaylı olarak modern felsefeden de kopuş anlamına gelir; çünkü tüm biçimsel farklılıklarıyla modern felsefe tözcü bir geleneğin devamıdır.

Whitehead'in felsefesi modern felsefesinin tözcü karakterinden kaynaklanan determinist nedensellik düşüncesine bir itirazdır. O, modern nedensellik bağıntılarına getirdiği eleştirilerle bu bağıntıların determinist karakterini yumuşatmaya aday postmodern bir perspektife yaklaşır. Bu çerçevede Whitehead, varlığı daha geniş bir bakış açısından görmemizi sağlayacak yeni nedensellik formları ileri sürer. Bu formlar kısaca şöyle özetlenebilir: Etkili nedenselliğe eklenmiş doğrusal olmayan nedensellik, yukarı doğru nedenselliğe eklenmiş aşağı yönde nedensellik, fiziksel nedenselliğe eklenmiş zihinsel nedensellik ve sınırdaş nedenselliğe eklenmiş uzak nedensellik.

Whitehead'in felsefesi modern determinizmin nedensellik ilişkilerine yaptığı bu eklemelerle yeni bir ontolojik bakışın imkânını sunmaktadır. Onun felsefi dizgesi söz konusu bu ontolojik niteliğiyle, basitten karmaşığa tüm deneyim alanının kavramsal haritasını çıkarmaya yardımcı olur. Bu haritada atomik deneyimden, moleküllere, temel düzey canlılıktan, insansal deneyime,

insansal olandan Tanrısal olana tüm deneyim alanı yeniçağın bilimsel kabulleriyle örtüşecek şekilde yeniden dizayn edilir. Deneyim kavramı burada anahtar kavramdır. Whitehead bu kavram üzerine uzun sayfalar boyunca yazar. Modernliğin öznel bakışı altında insansal olana indirgenen deneyim, filozofun felsefesinde ontolojik yapıyı meydana getiren tüm temel öğelere yayılır. Dolayısıyla bu felsefede her deneyim durumu varoluşun kurulumunda yadsınamayacak bir önemdedir.

Whitehead'in dizgesinde insan ve Tanrı arasında gerçekleşmekte olan deneyim, tüm ontolojik yapının en temel deneyim durumlarından birisidir. Tanrı, çift kutuplu karakteriyle tüm nedensellik ilişkilerinde aktif rol alır. Makale bu deneyim yoğunluğunun insansal tarafını kendisine konu edinmiştir. Bu çerçevede bahsi geçen deneyim ilişkisini tanımlamaya yarayacak bir dindarlık modeli, çalışmanın odaklandığı konu olmuştur. Bununla beraber çalışma söz konusu dindarlık modeline dair somut biçimde düşünülebilecek davranış kalıpları ve etik normlar sunmaz. Bunun sebebi Whitehead'in bilfiil deneyim durumu için belirlediği ontolojik niteliklerin, tartışmaya açtığımız dindarlık deneyimi için de geçerli olmasıyla ilgilidir: Whitehead'in sisteminde bilfiil deneyim durumu, Tanrı'nın varlık üzerinde gözettiği temel amaç olan toplam hazzın artırılmasına yönelik hareket ettiğinde ereğine uygun davranmış olur. Son derece katmanlı nedensellik ilişkileri içinde hazzın arttırılmasına yönelik temel amaç, her bireye uygulanabilecek somut açıklama biçimlerini imkânsız kılmaktadır. Bu çerçevede her bir bilfiil deneyim durumu, Tanrı'nın varlık üzerinde gözettiği temel amaca uygun davranış modellerini kendi yaratmak durumdadır. Dindarlık deneyimi özelinde bu durum diğer bilfiil deneyim durumlarındaki temel özle aynıdır: Varoluşun toplam hazzına katkı sunmak.

Toplam hazza yapılan bu asli vurgu aynı zamanda bazı mistik geleneklerin arzu ettiği içsel dindarlık deneyimini de dışarıda bırakır. Bu geleneklerde sıkça görülen dış dünyadan yalıtımı esas alan dindarlık deneyimi, whiteheadyen bir sistemin onaylayabileceği bir deneyim durumu değildir. Temelde yalıtım ontolojisine karşı çıkan whiteheadyen sistem bu türden bireysel bir yalıtımı kabul etmeyecektir.

Whitehead'in ileri sürdüğü yeni nedensellik formlarına uyumlu bir dindarlık deneyimi, klasik dindarlık modellemelerinin bazı problemlerine çö-

zümmler üretebilir. Filozofun modernliğin etkin nedensellik prensibini *kendini belirleyen nedensellik* şekliyle yeniden düzenlemesi, dinsel bir deneyimi için son derece önemlidir. Whitehead'e göre kendini belirleme prensibi, dizgenin ana kavramlarından haz kavramıyla ilişkisinde anlaşılabilir. Buna göre tüm deneyim durumları, kendi kapasitelerini en yüksek yoğunlukta realize edecekleri bir arzunun peşinden koşarlar. Whitehead bu arzuyu haz kavramıyla açıklar. Kendini en yüksek yoğunlukta gerçekleştirme olarak haz arzusu, tüm deneyim durumlarının temel arzusudur. Bu arzuyu gerçekleştirmek için bilfiil şey ve durumlar, Whitehead'in formüle ettiği nedensellik ilişkilerinin tümünü kullanmak isterler. Düşünülebilecek yeni dindarlık modelinde kendini belirleme prensibi, söz konusu bu haz ilkesine göre işleyecektir. Buna göre diğer deneyim durumlarıyla gireceği ilişkilerin yoğunluğu dindarlık deneyiminin haz yoğunluğunu belirlerler. Dolayısıyla bu haz yoğunluğuna ulaşabilmek için bir dindarlık deneyimi, deneyim kapasitesini artırıcı tüm nedensellik ilişkilerini kullanabilmelidir. Süreç, oluş ontolojisi sürekli yeniliğe doğru kendi kapasitesini arttırarak açılan bir ontolojidir. Bu ontolojiyle uyumlu bir dindarlık deneyimi, kendini yüksek haz yoğunluklarına doğru belirleyerek en yüksek yoğunluk olan Tanrısal yoğunlukla buluşur.

Kaynakça

- Albayrak, M. (2000). *Tanrı ve Süreç*. Isparta: Tuğra Matbaası.
- Albayrak, M. (2001). *İbn Sina ve Whitehead Açısından Tanrı-Âlem İlişkisi ve Kötülük Problemi*. Isparta: Fakülte Kitabevi.
- Aydın, M. S. (2000). *Âlemden Allah'a*. İstanbul: Ufuk Kitapları.
- Aydın, M. S. (1999). *Din Felsefesi* (8. Baskı). İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Bergson, H. (1986). *Yaratıcı Tekâmül* (2. Baskı). (Çev. M. Ş. Tunç). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Bergson, H. (1990). *Şuurun Doğrudan Doğruya Verileri*. (Çev. M. Ş. Tunç). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

- Cobb, J. B. (2008). *Actual Entity. A Glossary with Alphabetical Index to Technical Terms in Process and Reality Whitehead Word Book*. Claremont-USA: P&F Press.
- Cobb, J. B. ve Griffin, D. R. (1976). *Process Theology*. Philadelphia: The Westminster Press.
- Cevizci, A. (2010). *Felsefe Tarihi Thales'ten Baudrillard'a*. İstanbul: Say Yayınları.
- Ertuğrul, R. T. (2003). Bütüncül Yaklaşım ve Whitehead'in Deneyim Kavrayışı. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Felsefe Bölümü Araştırma Dergisi*, 16, 65-77.
- Griffin, D. R. (1998). *Parapsikoloji ve Felsefe: Postmodern Bir Perspektif*. (Çev. Y. Tokatlı). İstanbul: Ruh ve Madde Yayınları.
- Hegel, F. W. (2004). *Felsefi Bilimler Ansiklopedisi I Mantık Bilim*. (Çev. A. Yardımlı). İstanbul: İdea Yayınevi.
- Keith, R. (2010). Karmaşıklık Metafiziğine Doğru. (Çev. Elis Simson), *Cogito Dergisi*, 62, 115.
- Pols, E. (1967). *Whitehead's Metaphysics A Critical Examination of Process and Reality*. London and Amsterdam: Southern Illinois University Press.
- Scruton, R. (2002). *Düşüncenin Ustaları Spinoza*. (Çev. C. Atila). İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.
- Sherburne, D. W. (1966). *A Key To Whitehead's Process and Reality*. New York: The Macmillan Company.
- Whitehead, A. N. (1933). *Adventures of Ideas*. New York: The Macmillan Company.
- Whitehead, A. N. (2001). *Dinin Oluşumu*. (Çev. M. Albayrak). İstanbul: Alfa Basın Yayın Dağıtım.
- Whitehead, A. N. (1967). *Process and Reality, An Essay in Cosmology*. New York: The Macmillan Company.